УДК 821.512.145, 82:801.6

Н.М. Юсупова

ТУКАЙ ФӘНЕНДӘ ЯҢА ОФЫКЛАР

Статья посвящена изучению материалов к хронике жизни и творчества Габдуллы Тукая, его вклада в развитие тукаеведения. В ходе исследования утверждается, что издание показывает биографию и творчество Г. Тукая как открытый текст, обладающий множественностью смыслов. В нем значительное место отводится изучению окружения Г. Тукая и новых фактов из жизни поэта, выявлению закономерностей развития не только творчества поэта, эволюцию взглядов поэта, этапов становления и развития его как личности, но и татарской литературно-критической и общественно-философской мысли в целом. В статье выявляется, что в данном издании многочисленные факты жизни и творчества поэта оцениваются в контексте социальных и культурных реалий начала XX века, что расширяет представления как о творчестве и биографии Тукая, так и о культуре и жизни татар.

Ключевые слова: Габдулла Тукай, хроника, поэт, журналист, Уральск, Казань.

The article is devoted to the study of materials for the chronicle of the life and work of Gabdulla Tukai, his contribution to the development of Tukai studies. In the course of the study, it is argued that the publication shows the biography and work of G.Tukai as an open text with a multiplicity of meanings. In it a significant place is given to the study of G.Tukai's environment and new facts from the poet's life, to identify the patterns of development not only of the poet's creativity, the evolution of the poet's views, the stages of his formation and development as a person, but also Tatar literary-critical and socio-philosophical thought in general. The article reveals that in this publication numerous facts of the poet's life and work are evaluated in the context of the social and cultural realities of the early twentieth century, which expands the understanding of both the work and biography of Tukai and the culture and life of the Tatars.

Keywords: Gabdulla Tukai, chronicle, poet, journalist, Uralsk, Kazan.

Бөек татар шагыйре Габдулла Тукайның шәхесе, иҗаты һәрдаим фәнни һәм әдәби җәмәгатьчелекнең күз уңында. Бу табигый да, чөнки Тукайга булган мөнәсәбәт татар милләтенең үзбилгеләнүендә, яшәешендә мөһим роль уйный, Тукай шәхесе, аның иҗаты татар халкы тарихының, әдәби һәм мәдәни үсешенең ачык энциклопедиясе булып тора. Дөрес, шагыйрьнең иҗат хроникасы, шигъриятенең төп сыйфатлары, милли әдәбиятка йогынтысы, әдәбият тарихында, тәнкыйтендә тоткан урыны XX гасыр дәвамында, һәр чорның үз стереотиплары нигезендә, фәнни нигездә тикшерелгән, бәяләнгән. Ләкин XXI гасыр башында татар әдәби-эстетик һәм әдәби фикерендәге яңарыш, гыйльми офыкларның киңәюе-төрләнүе шагыйрь иҗатын өйрәнүнең яңа перспективаларын ачып, тагын бер кат барлау,

моңа кадәр күләгәдә калып, күренми яткан катламнарны табу-бәяләү, тикшерелми, бәяләнми калган яки берьяклырак өйрәнелгән күренешләргә, фактларга яңача карау кирәклеген көн тәртибенә куйды. Соңгы елларда Тукай энциклопедиясенең дөнья күрүе дә Тукай феноменын гыйльми өйрәнүләрне киң җирлектә алып баруның матур бер нәтиҗәсе булды. 2021 елда эшләнеп, киң фәнни даирәгә тәкъдим ителгән өч томлы «Габдулла Тукайның тормыш һәм иҗат хроникасы өчен материаллар» басмасы да әлеге киң колачлы фәнни эзләнүләрнең дәвамы булып кабул ителә.

Тукайга кагылышлы архив чыганакларын, газета һәм журнал язмаларын, рәсми документларны, төрле чорларда формалашкан фәнни карашларны, истәлекләрне бер бәйләмгә туплаган әлеге басма, беренче чиратта, Габдулла Тукай иҗатын киңкырлы яктыртуы, аның тормыш һәм иҗат биографиясенә кагылышлы материалларны баетуы, шагыйрь мирасын аңлауда тирәк булырлык күп кенә ачышлары, аның шәхесенә һәм иҗатына тирән бәя бирүе белән кыйммәтле. Моңа кадәр киң катлау укучыларга билгеле булмаган байтак кына материалларның табылуы һәм фәнни әйләнешкә кертеп җибәрелүе дә игътибарга лаек.

Икенчедән, басмада урын алган фактларның, мәгълүматларның күптөрлелеге шагыйрь яшәгән, иҗат иткән чорны күз алдына бастырырга, әдәби-мәдәни һәм иҗтимагый мохитне аңларга-тоярга, милли-мәдәни яшәешкә бәйле бик күп урыннарны күрергә мөмкинлек бирә. Шуның белән ул XX гасыр башында татарның яшәеше, мәдәни үсеше, мохите хакындагы күзаллауларны, фикер-карашларны да киңәйтеп җибәрә. Әлеге эзләнүләр шул чорда ук милли аң үсешенең дә югары биеклеккә ирешүен тагын бер кат төгәлләштереп куя. Бу эзләнүләрнең Тукай шәхесенә, ул яшәгән чорга, аралашкан даирәгә бәйле, күбесе моңа кадәр киң җәмәгатьчелеккә билгесез фоторәсемнәр белән баетылуы да зур әһәмияткә ия.

Өченчедән, әлеге басма, вакыйгаларны, фактларны шәрехләүләрдән китеп, хронологик, документаль тикшеренү юлын сайлый, шуның нәтиҗәсендә шагыйрьнең тормыш юлын һәм иҗади үсеш баскычларын эзлекле, дәвамлы төстә, бөтен итеп күз алдына бастыра. Басманың татар һәм рус телләрендә дөнья күрүе дә отышлы. Бу исә Тукай тормышына һәм иҗатына кагылышлы байтак материалларны киң даирәгә алып чыгу, укучылар аудиториясен киңәйтү мөмкинлеге бирә.

Дүртенчедән, әлеге басмада шагыйрь шәхесенә, аның тормыш һәм иҗат юлына бәйле калыплашкан фикерләр яки фәнни ориентирлар шактый үзгәрә. Сер түгел, татар фәне өчен Тукай шәхесен идеаллаштыру хас. Бу басма исә шагыйрь иҗатындагы, тормышындагы моңа кадәр берьяклы гына бәяләнеп килгән бик күп фактларга яңача карарга җирлек тудыра, формалашкан бәя-мөнәсәбәтләрне өстәмә мәгълүматлар белән баета. Озак еллар дәвамында бәяләү бизмәне булып хезмәт иткән «җәдитчеләр-кадимчеләр», «идеаль-камил

булмаган», «дус-дошман» бүленешләреннән китеп, басма авторлары «вакыйгаларны бизәмичә», документларга нигезләнеп, һәр якның уңай һәм тискәре якларын аерып куеп, объектив бәя бирү юлын сайлый. Шуңа да басмада урын алган һәр кеше, һәр төбәк Тукайның Шагыйрь һәм Шәхес булып формалашуына, камилләшүенә билгеле бер өлеш кертүче булып күз алдына бастырыла.

Томлыкның беренче кисәге Тукайның Казан арты һәм Җаек белән бәйле тормыш, иҗат биографиясенә кагылышлы материалларны бергә туплый. Тукайның шушы төбәкләргә бәйле аралашу тирәлеге, татар эшлеклеләре, сәүдәгәрләре, меценатлары тормышына һәм эшчәнлегенә бәйле мәгълүматлар да яктыртыла. «Тукай һәм Казан арты» дип исемләнгән беренче бүлектә шагыйрь тормышының 1886–1894 еллар белән бәйле вакыйгалары туплана. Кушлавыч, Өчиле, Сасна, Кырлай авылларына бәйле балачак фактларын туплау юлында З. Рәмиев һәм Г. Ханнанова, күпсанлы архив документларына һәм истәлекләргә таянып, шагыйрьнең балачагы турындагы мәгълүматларны баета. Әйтик, шагыйрьнең этисе Мөхәммәдгарифның көнитеше, холкы-сыйфатлары бик тулы тасвирлана, бабасы Зиннәтулланың киң карашлы шәхес булуы бәян ителә, шагыйрь үскән гаилә тарихы тулысынча тергезелә. Шуның белән янәшәдә Казан арты төбәге, Кушлавыч, Кырлай авыллары тарихына бәйле бай тарихи мәгълүматлар ачыла, алар аркылы бәләкәй Апуш яшәгән чорның яшәеше, көнитеше дә күз алдына бастырыла.

Томлыкның «Тукай Уральскида» дип исемләнгән икенче бүлеге Тукай тормышының дистә елдан артык вакыты белән бәйле Җаек чорын (1894–1907) яктырта. Бу бүлектә Мотыйгулла хәзрәтнең Тукайлар гаиләсе белән бәйләнешләре этрафлы тасвирлана, шагыйрьнең шәхес булып формалашуында зур роль уйнаган җизнәсе Галиәсгар Госманов гаиләсе турында яңа мәгълүматлар туплана. М. Ибраһимов, Ә. Алиева, Н. Насыйбуллина язмалары аркылы Тукайның шагыйрь буларак формалашуы күз алдына бастырыла, Җаек мәдәни мохитенең, татар даирәсенең, мәдрәсәдә һәм рус классында уку елларының шушы процесска керткән өлеше тәгаенләнә.

Бу бүлекнең тагын ике зур әһәмиятен ассызыклап китү кирәк: бер яктан, укучы өчен Җаекның барлыкка килүе, тарихы, шул чор милли-мәдәни яшәеше хакында искиткеч бай мәгълүматлар ачыла. Шушы фонда төбәкнең алгарышында татарларның ролен тәгаенләү, төгәлләштерү кызыл җеп булып бара һәм һәр фикер истәлекләр, архив документлары белән дәлилләнә. Ә бит татарлар бу төбәктәге яшәешне алга җибәрүдә гаять зур роль уйнаган, казакъ халкының мәдәниләшүенә, алгарышына Мортаза Гобәйдуллин, Хәйрулла Гаделшин, Мотыйгулла хәзрәт Төхфәтуллин кебек татар зыялыларының, сәүдәгәрләренең, татар дин әһелләренең эшчәнлеге көчле этәргеч биргән.

Икенчедән, Җаекның күп кенә шәхесләренә, шул исәптән җизнәсе Галиәсгар Госмановка Тукайның карашы бертөрле генә булмавы

да билгеле. Шуңа да озак еллар дәвамында шагыйрьнең язмаларын, шигырьләрен укып үскән татар укучысында әлеге шәхесләргә яки вакыйга-фактларга карата берьяклы караш формалашып килде. Бу бүлек объектив бәя һәм архив документлары аша шул карашларны да үзгәртә, калыплашкан фикер-мөнәсәбәтләрнең үзгәрүенә китерә. Алай гына да түгел, әлеге шәхесләрне өр-яңа яктан ачып, Тукайның шагыйрь һәм шәхес буларак формалашуына яки татарның алгарышына зур өлеш керткән шәхесләр буларак тәкъдим итә.

Габдулла Тукай Җаектан Казанга журналист буларак та формалашып кайта. Шуңа мөнәсәбәттә Г. Ханнанова, З. Рәмиев мәкаләләрендә аның «Әлгасрелҗәдит», «Уклар» журналлары, «Фикер» газетасы белән бәйле эшчәнлеге дә яктыртыла. Әлеге тикшеренү нәтиҗәләре Тукайның журналист буларак карашлары формалашуның нигезләрен ачыклый. Үз чиратында алар бу басмалар тарихына кагылышлы байтак мәгълүматлар белән дә таныштыра, аларның ачылуына һәм эшчәнлегенә бәйле таныш булмаган фактларны күтәрә.

Р. Харрасованың язылган Тукайның Җаек чоры иҗатына бәйле язмасы аерым бүлекчә кебек тәкъдим ителә. Ул шагыйрьнең бу чор иҗатына заман нәзари һәм әдәби фикере югарылыгыннан бәя бирүе, аны төрле әзерлектәге татарларга йөз тотып язылган шигърият буларак ачуы, бу чор әсәрләрендәге поэтик алымнарны, иҗади принципларны, структур үзенчәлекләрне аерып чыгаруы, аларны халык авыз иҗаты, Көнчыгыш, суфичылык, рус һәм Көнбатыш әдәбиятлары фонында яктыртуы белән әһәмиятле, актуаль. Әлеге язма аркылы укучы беренче чор иҗатында ук Тукайны шигырь теориясен, язу техникасын тирән дәрәҗәдә белгән, Шәрык һәм Гареб әдәбияты белән яхшы таныш, үзфикерле шагыйрь буларак ача. Булачак шагыйрьгә Мотыйгулла хәзрәтнең дә шигырь төзелеше буенча дәресләр бирүе, Габделвәли Әмрулланың төрек һәм, гомумән, Гареб әдәбияты турында мәгълүмат бирүе билгеле. Моннан тыш Тукай актив рәвештә тәрҗемә белән шөгыльләнгән, ул татар укучысына Пушкин, Лермонтов, Кольцов, Байков, Плещеев иҗатларын татар телендә укырга мөмкинлек тудырган. Үз чиратында бу әдипләрнең иҗаты аның үз шигъриятенә дә көчле йогынты ясаган.

Басманың икенче һәм өченче томнары 1907 елның ахырыннан алып 1913 елга кадәр дәвам иткән Казан чорын яктыртуга йөз тота. Тукайның Казан чоры иҗаты һәм эшчәнлеге, тормышы фонында ул аралашкан даирә, әдәбият һәм сәнгать әһелләре, иҗтимагый-сәяси эшлеклеләр, сәүдәгәр-меценатлар, шагыйрьнең сәяхәтләре турында да бай мәгълүматлар урнаштырыла. Архив чыганаклары, хатлар, көндәлекләр, истәлекләр, журнал һәм газета мәкаләләре, төрле рәсми документлар шул заманның милли-мәдәни мохитен тергезергә мөмкинлек бирә.

З. Рәмиев, Л. Надыршина, Г. Ханнанова, Г. Төхфәтова мәкаләләре, Тукайның Казандагы әдәби иҗтимагый, журналистлык эшчәнлеген бәяләү барышында, аның аерым шәхесләр белән

мөнәсәбәтләрен яктырта. Шушы фонда шагыйрьнең тормышында аеруча зур роль уйнаган Ф. Әмирхан, С. Рәмиев, Г. Камал, В. Бәхтияров, С. Сүнчәләй, Ә. Хәсәни белән бәйләнешләре аерып чыгарыла. Бу язмалар, шагыйрьнең даирәсен генә түгел, әдип, җәмәгать эшлеклесе һәм кеше буларак, Тукайның үзен дә яңа яктан ача, шактый каршылыклы һәм катлаулы шәхес буларак бәяли. Шунысы мөһим: һәр язмада һәрбер фикер һәм факт дәлилләнә, сәбәпләре һәм нәтиҗәләре күрсәтелә.

Икенче һәм өченче томнарда аерым бүлекләр шагыйрьнең Казан вакытлы матбугатындагы эшчәнлеген яктырта. «Әлислах», «Яшен», «Ялт-йолт», «Аң» басмалары белән бәйле язмалар аркылы Тукайның журналист буларак камилләшү баскычлары, иҗтимагый карашлары формалашу һәм ныгу этаплары билгеләнә, ул кыю сүзле, үткен фикерле, тәнкыйди карашлы журналист буларак ачыла. Ф. Фәйзуллина, Э. Галимҗанова, Л.Надыршина язмаларында шагыйрьнең әлеге басмалар үсешенә керткән өлеше тәгаенләнеп кенә калмый, ул басмаларның үзләре хакында да бай мәгълүмат туплана, шуңа да алар татар журналистикасы тарихының да елъязмасы кебек кабул ителә.

Казанда Тукай белән бәйле урыннар тарихы, шагыйрьнең сәяхәтләренә бәйле язмалар аерым әһәмияткә ия. Г. Төхфәтова, Н. Таиров, Э. Сәлахова, Ә. Алиева, И. Заһидуллин мәкаләләре аша укучы Казан, Әстерхан, Уфа, Санкт-Петербург, Троицк шәһәрләре белән таныша. Алар өч яклы бәя бирүе белән кызыклы: бер яктан, Тукайның ул сәяхәтләргә бәйле үз фикерләре урын ала, икенче яктан, ул сәяхәтләргә өлеш керткән шәхесләрнең истәлекләре яңартыла, өченч яктан, галимнәрнең үз бәясе дә сизелә. Бу исә әлеге сәяхәтләр фонында Тукай шәхесенең яңа якларын калкытып куярга яки ачарга мөмкинлек бирә.

Тукайның Казан чоры иҗатына бәя Л. Надыршина тарафыннан бирелә. Тукайның бу чор шигъриятендәге үсеш этапларын һәм тенденцияләрен, иҗат принципларының, алымнарының үсеш-үзгәрешен тикшергән-бәяләгән, аны рус, Көнбатыш һәм Көнчыгыш әдәби традицияләре яктылыгында өйрәнгән мәкалә фәнни масштаблыгы белән аерылып тора. Биредә Тукай үзфикерле, тормыш-яшәешне яңа концептуаль нигездә бәяли алырлык, милли төсмерле, үз йөзе булган әдип, XX гасыр татар поэзиясенең умыртка баганасын тәшкил иткән Шагыйрь буларак ачыла.

Н. Насыйбуллина (1 том), Г. Ханнанова (2, 3 томнар) тарафыннан әзерләнгән һәм һәр томлыкта урын алган кушымталар аерым әһәмияткә ия. Бөртекләп җыюны таләп иткән әлеге фактик мәгълүматлар аша укучы Г. Тукайның Җаек һәм Казан чорларында иҗат ителгән әсәрләр исемлеге белән таныша ала. Әсәрләр хронологик тәртиптә урнаштырылган, һәрберсенең язылу һәм басылу вакыты, урыны турында төгәл мәгълүмат бирелә. Бу тикшеренүчеләр, әдәбият галимнәре өчен бәһасез зур хезмәт булып тора.

Шулай итеп, Тукай шәхесен киң һәм масштаблы, күпьяклы ачуга юнәлтелгән, һәртөрле идеологик кысалардан арындырылган һәм мөмкин кадәр объективлыкка омтылган бу басма һәркемгә «үз Тукаен» ачарга мөмкинлек бирә. Моңа кадәр дөнья күргән хезмәтләрне өстәмә баетуы, Тукайга бәйле фактларны бер бәйләмгә туплавы, укучыларга әдип иҗатын һәм тормыш хроникасын өйрәнү юлларын һәм мөмкинлекләрен тәкъдим итүе белән әлеге хезмәт фәнни даирәдә генә түгел, татар укучылары арасында киң таралыр һәм өстәл китабына әверелер дип ышанабыз.

Юсупова Нурфия Марс кызы,
филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты
Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты
Г. Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф Югары мәктәбенең
татар әдәбияты кафедрасы профессоры